

פרופ' יחיאל מיכל בר אילן הרב יהושע וייסינגר

פונדקאות, תרומת גמטות והכרת הטוב

ראשי פרקים:

- א. הקדמה
- ב. הסתרה, מסחור ו"טובת הילד" בפונדקאות
- ג. ספק מצוות כיבוד הורים
- ד. הכרת הטוב
- ה. שני רבדים ביחס להורים: הכרת הטוב וכיבוד הורים
- ו. שייכות דתית ולאומית
- ז. עוד על הכרת הטוב, אמת ומידות טובות

א. הקדמה

משה הוא עלם חמודות, בעל מידות ומצליח בלימודים ובפעילות חברתית. בעוד ימים ספורים יערכו לו הוריו מסיבת בר מצוה מפוארת, ולאחריה טיול משפחתי המתחקה אחרי שורשי המשפחה במרוקו. משה נולד בהליך פונדקאות בהודו. התשלום הנדיב שניתן לאשה שנשאה אותו ברחמה כיסה רק חלק מהחובות שהמשפחה צברה בעת שאביה של האשה (מבחינה מסוימת סבו של משה) לקה במחלה ממנה לא קם. משה כלל אינו יודע כי האשה שנשאה אותו ברחמה סובלת כעת מסרטן השד, אך אין בכוחה לממן טיפולים כימותרפיים. עם התקדמות המחלה, לאחרונה, היא נאלצה להפסיק לעבוד, ולמעשה, הגיעה עד פת לחם.

משה הוא מקרה בוחן, שכן ישראלים רבים נוסעים לחו"ל לשם הבאת ילד באמצעות פונדקאות. מאמרנו זה מתמקד בבעיה העקרונית של ילדים אשר הורותם **תוכננה** כך שהורה ביולוגי שלהם (אחד או שניים) אינם מעורבים כלל בהורות החברתית, עד כדי כך, שהילד עצמו אינו יודע את זהותם. במאמרנו זה נבחן את הסדרי ההולדה וההורות האלה מנקודת מבט של "כיבוד הורים". נקודת המפתח היא חשיפת ההורה הבלתי מעורב בפני הילד, שכן אדם אינו יכול לכבד הורה כל עוד אינו יודע את זהותו.

כהקדמה נטען שגם אם מבחינה הלכתית, אין הפונדקאית נחשבת לאמו של משה לעניין יוחסין¹, ודאי שהיא אימו לכל הפחות מדין "הכרת

¹ ראה הרב יעקב אריאל, הפריה מלאכותית ופונדקאות, **תחומין** טז. ראה עוד <https://bit.ly/39F3VN2>. המחברים מודים לרב יובל שרלו על הערותיו המעמיקות.

הטוב"² שהינו הטעם המרכזי במצווה "חמורה שבחמורות"³ – כיבוד הורים. במילים אחרות, יש עלינו חובה בהכרת טובה על ההורות הביולוגית, והכרת טובה על הנשיאה ברחם. כך כתב הזוהר (רעיא מהימנא, יתרו צג ע"א):

"כבן דאיהו חייב ביקרא דאבוי ואמיה, בגין דאיהו משותף מתרין טפין דמנהון נוצר בר נש, מטפה דאבוי חוורו דעיינין וגרמין ואברין, ומטפה דאמיה שחור די בעיינין ושערא ומשכא ובשרא".

כלומר, כל הורה נותן את חלקו בתכונות הגופניות והגנטיות של הולד, ובשל כך הוא חייב כלפיהם בהכרת הטוב. בדברינו נתייחס להורות ביולוגית במובנה הרחב, כוונתנו היא להורים 'תורמי' הגמטות (זרע, ביצית), לאם הנושאת והיולדת (פונדקאית) ונתייחס מעט גם למינקת⁴.

לפני למעלה מעשרים שנה הגיע הרב ד"ר מרדכי הלפרין למסקנה כי יש לשמור את פרטי ההורים של תורמי זרע וביצית כך שבהגיע הילד לבגרות, יוכל להתחקות אחר זהותם⁵. בדומה לשיח בנושא בספרות המשפטית והביו-אתית, מסקנתו של הרב הלפרין, מבוססת על דיון מופשט בנוגע לזכות עקרונית של אדם לדעת את זהות הוריו, זכות המוכרת במפורש באמנה לזכויות הילד⁶. יחד עם זאת, הרב הלפרין כלל אינו דן בשאלה מדוע טוב לו לאדם לדעת את זהות הוריו הביולוגים. בצדק הוא לוקח דעה זו כדבר טוב בפני עצמו – כמובן מאליו. במאמרו זה הוא אינו מתייחס לפונדקאות.

החוק הישראלי מונע ממשא לדעת את זהות האם הנושאת, לפחות כל עוד הוא קטין⁷. לטעמנו, לדבר זה טעם לפגם, כפי שנפרט.

² ספר החינוך לג על סמך קידושין לא, א.

³ ירושלמי פאה, פרק א, הלכה א; מדרש תנחומא, עקב, פסקה ג, עמ' עט במהדורת בוכר, מדרשתו של ר' שמעון בן יוחאי: "שתי מצוות גילה הקדוש ברוך הוא מתן שכרה, אלו הן: קלה שבקלות, חמורה שבחמורות... הרי הן שוין בעולם הזה במתן שכרן".

⁴ בחברות ללא תחליפי חלב ומודעות לסטריליזציה, מילאה מינקת תפקיד מרכזי בהורות הילד. למעלה מ-80% מתינוקות שלא היתה להם מינקת, מתו. Heywood C. A. *History of Childhood*. Cambridge, Polity, 2003, pp. 66-67.

⁵ מ. הלפרין, שמירת מידע על הורות ביולוגית: הנסיגה מדו"ח הביניים של ועדת אלוני. אסיא סה-סו, עמ' 83-93, 1999. הניסוח באמנה לזכויות הילד (סעיף 8) הינו פתלתל למדי, שכן הזכות של הילד לדעת את זהות "קשריו המשפחתיים" "כפי שהם מוכרים על ידי חוק וללא מעשים בלתי חוקיים". על פי חוקי האימוץ העכשוויים – החוק הוא זה שקובע את הזהות המשפחתית ואילו מגבלות ניתן להטיל בנושא גילוי זהות. ברור על פי האמנה שגידול ילד ללא הורים חוקיים (נניח, חוסה של המדינה במוסד), או אפילו עם הורים שאין להם מעמד שקול לזה של הורים "ביולוגיים", או ניתוק מהורים שנקשר אליהם הינו הפרה של זכויות הילד. אך לא ברור כלל כי אם המדינה "מינתה" לילד זוג הורים, יש לו זכות לחפש אחרים, מכל סיבה שהיא.

⁶ Convention on the Rights of the Child, 1989, Article 6; 29

⁷ תקנות הסכמים לנשיאת עוברים (אישור הסכם ומעמד היילוד) (רישום בפנקס)

ב. הסתרה, מסחור ו'טובת הילד' בפונדקאות

הסתרה זו, המעוגנת בחוק הישראלי, ממחישה את אחד הנימוקים העיקריים כנגד פונדקאות. בפרק זה נתייחס לשני היבטים מוסריים ביחס לפונדקאות: פונדקאות ממוסחרת ו'טובת הילד' וזכויותיו.⁸

ככלל, מסחור של גוף האדם, נחשב כלא מוסרי, והעניין רגיש במיוחד כשמדובר במסחור רחמה של האישה, גם אם בהסכמתה וגם אם הדבר משרת אינטרסים חשובים שלה. יש מקום להשוות זאת לקבלת תשלום על תרומת איברים ואף לשאלת סחר באיברים. נושא זה, האחרון, כבר נדון בפוסקים וכך מסכם הרב פרופ' אברהם שטינברג (ההדגשות של המחברים):⁹

יש מי שכתב¹⁰ שאין בהלכה כל מקור לאסור תרומת רקמה מחיים תמורת תשלום, אך הרגש המוסרי אינו רואה זאת בחיוב. אכן, מיסחור באיברים נוגד את תפיסת היסוד של ערכינו הרוחניים והמוסריים, ועלול לגרום לאי צדק חברתי, כשהעניים ישמשו כמקור אספקה של חלקי חילוף אנושיים, בגלל אילוצים ולחצים כספיים וחברתיים. מקרים חריגים ויוצאים מן הכלל של תרומת איברים בעבור תשלום ייקבעו לאחר שיקול דעת זהיר ובכל מקרה לגופו.

עם זאת כותב הרב משה פינשטיין (אג"מ או"ח א, קכז): "אולי אין כוח ביד חכמים לגזור שלא להציל בפיקוח נפש, במקום שמותר מן התורה". לענייננו, נדמה כי טיפולי פוריות אינם בהכרח "פיקוח נפש", וממילא אין היתר לחלל שבת על מנת לבצע טיפולי פוריות, הכי קרוב שדנו הוא 'קרוב לפיקוח נפש'¹¹. למרות זאת, גם אם בפוסקים אנו מוצאים היתר בדיעבד למסחור באיברים בשל פיקוח נפש, אין זה אומר שיש היתר לראות בפעולה הזו אירוע מסחרי, בו מעבר לתשלום, אין כל זיקה בין אישית בין הנותן למקבל.

התשנ"ח. אם מדובר בנשאת בחו"ל, יתכן ואין כל רישום, שכן הדבר תלוי בחוק המקומי. ראה א. אלמגור לוטן, פונדקאות בישראל ופונדקאות של ישראלים בחו"ל: המצב הקיים והצגת המלצות ועדה ציבורית לשינויו. הכנסת, 2012.

8 זאת בניגוד לפונדקאות בה זהות האם הנושאת גלויה ואין היא מקבלת שכר עבור הפונדקאות – נושא שאינו נדון במאמר זה.

9 הרב פרופ' א' שטינברג, **אנציקלופדיה הלכתית רפואית** ב', ערך "השתלת איברים" בטורים 219-214.

10 ההפניה היא למאמרים של הרב פרופ' משה טנדלר ז"ל שפורסם: *Mount Sinai J. Med* 51: (1984) 45 והרב ד"ר מ' הלפרין "איברים להשתלה מתורם חי" **באסיא** מה-מו, עמ' 34, וראו מאמרו גם **באסיא** נא-נב, עמ' 140.

11 יש לציין לכך שפרט זה נתון למחלוקת הפוסקים, יש שראו זאת כפיקוח נפש, או קרוב לפיקוח נפש, ראה בתשובותיו של הגר"י זילברשטיין, **שיעורי תורה לרופאים** ב, עמ' 43; ג, עמ' 107; ד, עמ' 106, אולם ראה במאמר "המעמד ההלכתי של זוג עם בעיות פוריות" **תחומין** כג, הרב גדעון ויצמן, ובפרט הע' 97.

במילים אחרות, ההיתר מטעם פיקוח נפש לשלם כסף ולקבל בעבורו אבר אין פרושו כי מדובר ב"קנין" או ב"מכירה" וכי חכמים קבעו כי אברים הינם סחורה בשוק. כך גם היא ההתייחסות במשפט הישראלי, דוגמא לכך היא העדר מעמד חוקי לחוזים למכירת כליות¹². גם אם ה"מוכר" קיבל כסף, אין היתר לכפות עליו כריתת כליה בכח, ואפילו אם אין ביכולתו להחזיר תשלום לחולה הנזקק לכליה. אולם הם קבעו כי בכל פעם בו מופיע אדם המוכן בחפץ לב למסור כליה תמורה תשלום, מותר לשתף עמו פעולה כל עוד אין דרך אחרת להציל חיים.

ממילא, ההבנה הבסיסית היא כי דבריו של פרופ' שטינברג מאירים היתר הלכתי ומשפטי בהקשר של האילוצים הקשים בהם התקבל ההיתר, והוא מצב של בדיעבד בנסיבות של פקוח נפש או קרוב לכך.

בדומה לכך, לפני כמאה שנה יצרו חוקי האימוץ בעולם המערבי מסגרת חדשה של אימוץ בו מתקיים ניתוק קשר מוחלט בין המשפחה הביולוגית לזו המאמצת, וכן בין הילד המאומץ להוריו הביולוגיים, לפחות עד הגיעו לבגרות (על פי הדין האזרחי, לא על פי ההלכה). הסדרים אלו נוצרו משיקולים תועלתניים – שהרי מבלי שסודיות זו מובטחת, קיים חשש שילדים "בלתי רצויים" ינטשו ויוזנחו, והיה חשש כי זוגות ימנעו מלאמץ ילד כשהוריו הביולוגיים עשויים לצוץ בכל עת ולשבש את חייהם. כלומר, הסודיות היתה אמצעי שבדיעבד, אמצעי שבלעדיו נותרו ילדים יתומים ועוזבים ללא בית. שיעור התמותה והניצול של ילדים במוסדות היה מחריד¹³. גם בשלהי המאה העשרים נמצאו פערים משמעותיים בתמותה בין הילדים המאומצים לאלו שנשארו במוסדות, וזאת על אף העובדה שבמהלך המאה ה-19 וה-20 חלה ירידה משמעותית בתמותה, אך עדיין, התמותה בקרב הילדים במוסדות היתה גבוהה יחסית לילדים שגדלו במשפחה גרעינית. כך מראים גם הנתונים מבתי היתומים בישראל (חרדים, דתיים

¹² ראה למשל: ע"ע 39945-12-10 **יעקב ביטון דהן נ' מדינת ישראל ואח'**. ניתן ביום 26 בינואר 2012; רע"א 2737/12 גולן ונונו נ' הפניקס חברה לביטוח בע"מ. ראה גם: Y. M. Barilan, *Human Dignity, Human rights and Responsibility: The New Language of Bioethics and Biolaw* (MIT Press, 2012), p. 191

¹³ הערכת ההיסטוריונים היא כי במוסדות (לא יהודיים) לילדים יתומים (רובם, למעשה, נטושים) בגרמניה ואיטליה בעידן הטרם מודרני נעה התמותה בטווח של 70-80% עד גיל חמש. יש לציין כי התמותה בקרב בני העניים בעיקר בערים נסקה אף היא עד ל-50%. Ulbricht, O. The Debate about Foundling Hospitals in Enlightenment Germany: Infanticide, Illegitimacy, and Infant Mortality Rates. *Central European History*, 1985, 18(3-4), 211-256; Boswell, J. *The Kindness of Strangers*. New York, Pantheon 1988, p. 432. Kertzer, D. I. *Sacrificed for Honor: Italian Infant Abandonment and the Politics of Reproductive control*. Boston, Beacon, 1993, pp. 138-144.

וחילוניים) בעשור הראשון למדינת ישראל, טרם נחקק "חוק אימוצי ילדים" (תש"ך) אשר הכניס את מרכיבי ניתוק הקשר והסודיות לחוק הישראלי.¹⁴

בדומה לחוק הבין-לאומי, גם חוק אימוץ ילדים הישראלי, דורש הסתרה של זהות ההורים הביולוגיים עד שיתבגרו הילדים. גם אז, רק הילד עצמו רשאי לבקש מן הרשויות כי יחשפו בפניו את זהות הוריו, כאשר ההחלטה על כך מסורה בידי שופט. בנקודה זו, יש לציין שאם הוריו אינם מגלים לו כי הוא מאומץ, הוא עשוי שלא לחפש את זהות הוריו.¹⁵ גם תקנה זו תוקנה בדיעבד, אין לה אח ורע בהלכה, המפלגות הדתיות בכנסת התנגדו לה בתוקף. הפוסקים נדרשו להשלכות ההלכתיות של הסדר חדש זה של אימוצים וקבעו כי יש חובה לגלות לילד שהוא מאומץ, וזאת על מנת להינצל מאיסורים שונים.¹⁶

לסיכום, השיקול הראשון, חוק אימוץ ילדים – 'חשאות האימוץ', בדומה להשתלת אברים – ההיתר למכור איבר (בתנאים מסוימים), אינם משקפים חזון חברתי או הלכתי של תרומת אברים ואימוץ ילדים, אלא פשרות כואבות ומצבי בדיעבד כתוצאה מאילוצים חברתיים הקרובים במידת מה לפיקוח נפש. חשאות בבנק הזרע והביציות נועדה, בין השאר, לעודד אנשים לתרום, אך כיום יש ראיות ברורות, ממדינות בהן אין חשאות, כי תרומות פתוחות אינן משביתות את טיפולי הפוריות.¹⁷ כפי שנבאר להלן,

14. י. מ. בר אילן, ילדי תימן האבודים: מדיקליזציה של ההגירה ודה-מדיקליזציה של ההיסטוריה. **משפט רפואי וביוראתיקה**, תש"פ, 160-225: 8. אין מידע רב על גורלם של יתומים בקהילות ישראל. ככל הנראה, רובם גודלו על ידי קרובי משפחה, כפי שמרדכי גידל את אסתר. יתומים גלמודים ושחוקים היו באחריות בית הדין וחלקם מן הסתם אומץ בפועל, כשהוא "סמוך על שולחנו" של המאמץ. למשל, **תרומת הרשן**, ס' ש; שו"ת **מהרי"ל החדשות**, ס' קצו. עולה בבירור כי האדם המפרנס את היתום נחשב כאפוטרופסו, אם כי אין לו בהכרח הזכויות הממוניות שיש לאב, כגון זכות לאבדות שמוצא היתום הקטן. ראה בהרחבה, י. קיסטר, **סקירה על אימוץ ילדים בישראל להלכה ולמעשה**. תל אביב, תשי"ג. הגמרא במגילה יג ע"א "כל המגדל יתום ואלמנה בתוך ביתו מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו" נוקטת לשון מדרשית, "כאילו" ו"מעלה עליו הכתוב", כך שלא ניתן ללמוד ממנה הלכה.

15. חוק אימוץ ילדים מקפיד להשאיר את שיקול הדעת על גילוייו של האימוץ בידי הרשויות (למשל, סעיף 7).

16. **אגרות משה** אבן העזר, חלק ד ס' סד; **מנחת יצחק** חלק ד ס' מט; **משנה הלכות** ד ס' קסז.

17. ראה למשל:

Prohibiting sperm donor anonymity in the US and possible effects on recruitment and compensation, Andrew Hellman and Professor Glenn Cohen, 3 April 2017

https://www.bionews.org.uk/page_95954 (נצפה לאחרונה תשרי תשפ"ב)

ובהפניות שם. וכן ראה:

Is egg donor anonymity a thing of the past? 16 nov. 2020,

<https://www.iflg.net/is-egg-donor-anonymity-a-thing-of-the-past/>

(נצפה לאחרונה תשרי תשפ"ב)

וכן ראה: חקיקה להסדרת תרומות זרע, סקירה משווה, הכנסת 2017:

<http://din-online.info/pdf/kn205.pdf> וכן: "בעולם כבר הבינו: תרומת זרע לא חייבת

גם לו הייתה שקיפות מפחיתה משמעותית את שיעור התרומות, איננו רואים פתח מוסרי או הלכתי לחשאיות מפני הילד¹⁸.

השיקול השני לטובת חשאיות וניתוק קשר הינו בשם 'טובת הילד' – האם זה נכון וטוב שמשא לא יכיר את אימו, עד כדי כך שאינו יכול לדעת אם האשה שהולידה אותו חיה או מתה, מאושרת או מלומדת בייסורים, וגרוע מכל, שאין הוא יכול לגמול לה חסד ולהצילה ממצוקתה?¹⁹

גם אם אין כל חובה הלכתית מצד הדין, יש מקום להניח כי רוצה אדם לדעת זהות הוריו, ודאי אין הוא רוצה להיות במצב בו הוריו מצויים במצוקה ואין הוא מודע לכך, במיוחד הורה שלא עשה לו כל רע, רק טוב. בעוד שהפוסקים דנו בהשלכות של ידיעת ההורים על ענייני יוחסין, יחוד וכד', הרי שהמדרש מציין את החשש מפני בזיון אב ואם:

"מכה אביו ואמו... וגונב איש ומכרו... ללמדך שעל זה נתחייב גונב נפש מישראל לאחר שהוא מכה אביו ואמו ומקללם, לפי שאינו גדל עמם ואינו מכירם" (מדרש רבה, שמות ט, ד).

אנו דנים במקרה ההפוך, בו הילד אינו מכבד את אביו ואמו משום שאין הוא מכירם. יתר על כן, מעבר לחששות ואיסורים שונים, הבהירות ביוחסין היא יסוד מוסד ביהדות, ניתן להעריך שהסיבה לכך היא (בין היתר) בשל הרצון לאפשר לכל הורה לדאוג לילדו ולכל בן לכבד את הוריו. ויתרה מזאת, אף לאפשר לכל אדם להיות ממוקם ברשת חברתית של קשרים גנטיים ובחיריים (נישואין), קשרים המהווים את מערכת התמיכה הבסיסית וגם מסגרת של זהות חברתית ("למשפחותם לבית אבותם") ולאומית. כפי שאומר לבן ליעקב "הן עצמי ובשרי אתה"²⁰, בין יעקב ללבן ישנה זיקה שכיום אנו רואים אותה כ"גנטית"²¹.

להיות אנונימית": <https://www.themarker.com/allnews/1.7017894> (נצפה לאחרונה תשרי תשפ"ב).

¹⁸ בנקודה זו יש לבחון מבחינה הלכתית האם יש עדיפות להמנע מספק כיבוד הורים או לחילופין קיום פו"ר למי שאין לו ילדים, כזכור נפסק שמוכרים גם ס"ת עבור פו"ר ואכמ"ל. כמו כן, יש מקום לבחון האם כאשר במעשה מסוים יש פגיעה כלשהי באדם שלישי, האם בכך מקיימים מצוה, אמנם אין פה 'מצווה הבאה בעבירה' אולם ע"י פעולה שכזו אתה בא לידי פגיעה אפשרית ואולי בלתי נמנעת באחר.

¹⁹ בנקודה זו, אין זה משנה כיצד ההלכה או כל מערכת חוקים אחרת מגדירה את "האשה שנשאה אותו ברחמה".

²⁰ בראשית כט, יד. וראה רש"י שם.

²¹ לבני האדם כח בחירה מיוחדת, באמצעותו הם יוצרים קשרים בין אישיים עזים כקשרי דם וקשרי משפחה, גם היכן שהם כלל אינם קיימים. כדברי רות לחמותה "עמך עמי ואלהיך אלוהי, כאשר תלכי אלך" (רות א, טז-יז). אך גם כח יצירה זה מתגלה בדרך כלל על גבי תשתית של קשרי דם וקשרי משפחה, כפי שהיה במקרה של רות ונעמי. קשר הדם קדם לקשר הבחירה. הסיפור המכונן של העם היהודי הינו ספור של התנתקות, של אברהם שהולך מארצו וממולדתו תוך שהוא דוחה את דתם של הוריו ובני עמו. בכל זאת, כפי

בעוד הדיון עד כה התמקד ב"זכויות הילד" באמיתות המופשטת ובאיסורים הלכתיים שונים, ברצוננו לחקור היבטים אחרים של הורות ביולוגית והעלמתה מהילד, ובמיוחד בעודו ילד, ולא אדם בוגר.

ג. ספק מצוות כיבוד הורים

בנוגע לפונדקאות נחלקו הפוסקים מי היא האמא ההלכתית. האם המולידה, תורמת הביצית, או שמא לכל אחת מהן מעמד של אם, (או שלאף אחת, כי אין אמא שמילאה את שני התפקידים: המקור הגנטי ונשיאת ההריון). להרבה פוסקים האם הגנטית היא גם האם ההלכתית²². אולם יש לשים לב לשאלה הבסיסית, האם מצוות כיבוד הורים היא מצווה המיוחסת רק לאמא הגנטית, ואולי, על הצד שהאמא ההלכתית היא הפונדקאית, ספק דאורייתא לחומרא וחייבים גם כלפי הפונדקאית בכיבוד הורים. כלומר, שלעניין הלכות כיבוד הורים, מושג האמהות רחב יותר.

על הצד שהאמא הגנטית היא האם ההלכתית – בפשטות הוא חייב כלפיה בכיבוד הורים, ועל הצד שהאם הפונדקאית היא האם ההלכתית, גם כלפיה יתחייב בכיבוד הורים מספק. כאן יש להבחין בין פונדקאות בארץ, אצל יהודיה, בו גם הגמטה וגם הפונדקאיות יהודים ואז כלפי כולם לכאורה יתחייבו בכיבוד הורים. אולם גם בפונדקאות בחו"ל, והנשאת הינה גויה, והילד יעבור גיור (לחומרא)²³, הוא עדיין יהיה מחויב כלפיה בכיבוד הורים ולו במעט. בשו"ע (יו"ד רמא, ט) מבואר שיהודי שיש לו אבא גוי (שם מדובר על גר) חייב קצת בכבודו, למרות שאין זה מדין דאורייתא של כיבוד אב

שיידון בהמשך, אין הוא מפנה עורף לתרח בזקנתו (וגם מבקש לבנו אשה מארצו ומולדתו). יתכן ובשל כך אמר רשב"ג "לא כיבד בריה את אבותיו כמו אני את אבותי ומצאתי שכיבד עשו לאביו יותר ממני" (דברים רבה א יד). עשיו לא הכיר בשום שליחות ("ולמה לי בכורה...") פרט לזו הטבעית של כבוד אב. לכן יכול היה להיות מסור לשליחות אחת בלבד. אך כל אדם אחר נקרא לכמה שליחויות (מ"לך לך", ועד כבוד אביו מול כבוד רבו וכו'). יש לציין כי קיימים שני ממדים נוספים של קשרים בין אישיים חזקים – חברות ושותפות גורל (סולידריות). במקרא, החברות האופיינית הינה בין דוד ליהונתן, אך היא מעוגנת גם בקשר נישואין (של דוד לאחותו של יהונתן). שותפות גורל ניתן למצוא על סיפון הספינה בה נמלט יונה הנביא. המקורות העבריים לא פתחו את החברות ושותפות הגורל, ואין הם נוגעים למאמרנו. יש לציין כי חכמים תיארו את שותפות הגורל כאחוזה, ואת החובות האחותיים כנובעים משותפות בהורים, יותר מקשר בן אישי ישיר (סנהדרין לו ע"א, רש"י לבראשית כה ט, ו-כז, מא). במקורות אנו מוצאים בריתות פוליטיות (כזו שבין ישראל לגבעונים) אך מסגרות היחסים הינן במסגרת פרשנות דווקנית לברית, כבמעשה רצפה בת איה. אין כאן יחסים של שותפות גורל או אחווה. ראה עמוס א, ט.

22 י. מ. בר אילן, **אתיקה רפואית ביהדות**. ירושלים 2019: הוצ' מגנס, עמ' 245-250.
[אך ראה: **רפואה מציאות והלכה**, (מכון שלזינגר, ירושלים תשע"ב) סימן כד, פרק יח. ובהערה 12 שם.]

23 ראה הנחיות הרב הראשי לישראל, נשיא ביה"ד הרבני הגדול הרב דוד לאו, "נהלים לגיור קטינים אשר לידתם נעשתה בפונדקאות או בתרומת ביצית", מתאריך ט' אדר תשפ"א (21 פברואר 2021).

ואם, מ"מ כדי שלא יאמרו שהוא אינו מכבדו חייב הוא לכבדו (עיי"ש בהגהות רע"א). ובהסכמה לספר "אהבת חסד" כתב הנצי"ב שמי שנולד לאב גוי ואם יהודיה ש"חייב בכבוד אמו יותר מכבוד אביו", מבואר שיש חיוב גמור בכבוד אימו, ושבכבוד אביו הגוי יש עכ"פ חיוב קצת. הרב עובדיה יוסף פסק כי על גר צדק להתפלל להחלמתם של הוריו הגויים, וטוב לומר קדיש לאחר מותם (שו"ת יחוה דעת ח"ו ס; ילקוט יוסף אבלות עמ' תצ). ממילא גם במקרה שלנו יתחייב בכבוד אימו הפונדקאית פחות קצת מאימו הגנטית, אך עדיין יתחייב בכבודה, ובוודאי שחייב לסייע כאשר היא חולה ובסכנת חיים. יוצא שחייב בכבוד שתיהן, האם הגנטית והאם הפונדקאית.

ישנם כמה סוגי ספקות בהלכה. נתמקד בשנים מהם. יש ספקות בהם הצדדים שוללים זה את זה. הדוגמה המובהקת הינה "קידושין שאינן מסורין לביאה" (קידושין נ"א, א), כפי שמבאר רש"י שם, "קידש אחת משתי אחיות ולא פירש איזוהי מהם, דאין יכול לישא אחת מהן דשמא זו היא אחת אשתו". מנגד, ישנם ספקות יותר מכלילים, לדוגמא יום טוב שני של גלויות שנחוג לצד יום טוב ראשון. החובה לכבד אדם אחד כהורה אינה דורשת כפילות מספק וכמובן שאינה סותרת לוגית ומוסרית את החובה לכבד אנשים נוספים. הרי לנו הפסיקות על כיבוד אב חורג²⁴ וכן חיובים שונים ביחס ל"רבו מובהק", ועל פניו אין יחס של כבוד רק לרב אחד, ואין זה מן הנמנע שלאדם אחד יותר מרב מובהק אחד.²⁵

לעניין זה, הורות היא ענין מורכב. יש כאן צד של ספק אקסקלוסיבי – זה ביוחסין. על פי ההלכה ומערכות משפט רבות אחרות, אדם אמור להיות מיוחס לאדם פלוני ולא לאלמוני²⁶. מאידך, יש צד מכליל – כיבוד הורים מדין הכרת הטוב. הכרת הטוב לאדם אחד אינה בהכרח שוללת או מצמצמת הכרת הטוב כלפי אדם אחר. אדרבא, ככל שאדם זוכה ליותר טוב, כן הכרת הטוב שלו גדלה.

הכרת הטוב עבור קיומנו הביולוגי והרוחני בעולם היא סוג מיוחד של ערך וחובה הלכתיים. היא מתייחסת גם למינקת, ואין סיבה לחשוב שהאם הפונדקאית הינה פחותה מן המינקת²⁷. על אף שהבריות יכולים להיטיב זה עם זה באין ספור אופנים, המעמד המיוחד של ההטבה באמצעות הקשר

²⁴ שו"ת **חתן סופר** סי' פד; שו"ת **בצל החכמה** ח"ג סי' צה. וראה עוד **בילקוט יוסף** כיבוד אב ואם עמ' תרמד.

²⁵ אמנם ראה **ש"ך** יו"ד רנא, ס"ק יז, וראה הגרי"ז, בקטע הראשון בחיבורו, מנתח עניין זה לעומקו.

²⁶ יש דעת מיעוט שתתכנה שתי אמהות, ולא ברור מה ההלכה אם אחת יהודיה ואחת לא. **תשובות והנהגות** חלק ה סימן שיח; **אור לציון** יבמות מב; ראה מכתב הרב עזרא בצרי בספר **רץ כצבי** עמ' צב.

²⁷ ראה **ילקוט שמעוני** בראשית, ס' תתסח על שיעקב שמר מנהגי אבלות ביחס למינקתו.

הביולוגי הבלתי אמצעי של מתת חיים וקיומם, הוא בעל מעמד מוסרי ורוחני מיוחדים. ההטבה הזו היא העוגן של האדם במציאות, בבריאה. על הגדרת הכרת הטוב כחלק מכיבוד הורים או לחילופין כמשהו עצמאי נרחיב בפרקים הבאים.

ד. הכרת הטוב

שלשה סוגים של יחסי מתת קיימים בחברה האנושית.

הראשון הוא מכר או נדבה. במכר, הקשר בין הצדדים מתמצה אך ורק בתשלום. משניתנה התמורה ונמסרה הסחורה, אין כל זיקה חוקית או מוסרית בין הקונה למוכר. ודאי שאין לצד אחד חובה או ערך מוסרי בשמירה על קשר בין-אישי עם הצד האחר לאחר העסקה. ישנם מקרים בהם ישנה חובה חוקית ומוסרית להכיר במוכר, ולמוכר יש זכות למנוע שימושים מסוימים במכר, במיוחד כאלה המשחיתים, משנים ומבזים. מצב זה מאפיין זכויות יוצרים על יצירות אמנות.

סוג היחס **השני** הינו קשרי עבודה. למעביד ישנה אחריות לאדם העובד עבורו שהיא מעבר לשכר שנקצב בהסכמה. אחריות זאת מתבטאת בזכויות הסוציאליות של העובד. בהלכה יש לעבד עברי ולעבד כנעני זכויות סוציאליות רבות²⁸. קשרי העבודה, גם אם קשרי עבדות הם, אינם יכולים להתמצות בסכום קצוב, כבמכר. לאדון (למעביד) ישנם חובות לספק צרכים מסוימים של האדם העובד עבורו, גם אם הם יקרים.

המסגרת ה**שלישית** הינה ביחסי משפחה בין אישיים, כגון נישואין. הכתובה מדברת במפורש על מחויבויות הדדיות ונמשכות הכוללות מתן כספי וכן שירותים שונים ומגוונים, לצד פעולות נוספות שאינן קיימות בשום מסגרת אחרת – "עונתה" הכוללת פריה ורבייה. כך גם אין גבול להוצאות הרפואיות של האשה בהם התחייב הבעל²⁹.

בתוך מסגרת יחסי המתת המשפחתיים ישנו קשר אחד שאין בו איבוד זיקה כלל, והוא קשר בין ילד והורה – דבר שמתבטא במצוות כיבוד הורים. למצווה זו אין יוצא מן הכלל ואין פטור, אפילו ביחס לאב רשע נחלקו הראשונים והאחרונים בקיומו³⁰, ואפילו לאחר מותם³¹. ממילא גם יתום

²⁸ ראה סוגיות העבדים והשפחות הכנעניים וכבוד האדם במקרא, **טללי אורות** כרך יג, רביב רבקה, הוצ' אורות ישראל; ראה "החוק המקראי בין חזון למימוש", **חוקי העבד התורה**, ד"ר מגידוב רוני, שמחון מיכל, 1998, הוצ' כרם.

²⁹ אמנם, יכול הוא לגרשה עם כתובה, כשם שיכול הוא לומר שאין הוא מסוגל למלא חובת עונה, או כל חובה אחרת, ולהוציא בכתובה. אך אין שיעור לחובת הרפואה בתוך מסגרת הנישואין. ראה שו"ע אבן העזר, עט יג. גם הוצאה בכתובה בשל הוצאות רפואיות גבוהות אינה "דרך ארץ".

³⁰ מחלוקת שו"ע ורמ"א (יו"ד סימן רמ, יח), וראה בדברי הרב עובדיה יוסף בשו"ת **יביע**

שלא ראה את אביו או אימו מעולם, חייב בכיבודם. אפילו אברהם אבינו, לא יכל לעזוב את אביו הרשע לעת זקנתו, שבחיי נקרא כבר מת, אלמלא קיבל פטור מפורש מהקב"ה: "אני פוטרך מכבוד אב ואם, ואין אני פוטר לאחר מכבוד אב ואם. ולא עוד אלא שאני מקדים מיתתו ליציאתך" (בראשית רבה לט, ז). כלומר גם עם הפטור המפורש והמשימה החשובה "לך-לך אל הארץ אשר אראך", לא אפשר הקב"ה מצב בו האב מזדקן בדד ובנו עסוק בעניינים חשובים במרחקים, מפאת החשיבות שבהכרת הטובה כלפיהם. ממילא ישנה חובה של ילד כלפי הוריו בהכרת טובה לצד חיוב דיני של כיבוד הורים, ובזה נעסוק בפרק הבא.

ה. שני רבדים ביחס להורים: הכרת הטוב וכיבוד הורים

ישנם שני רבדים במצוות כיבוד הורים, ישנו רובד אוניברסלי ויש רובד דיני-הלכתי.

הרובד הבסיסי, נובע מהחובה המוסרית האוניברסלית של הכרת הטוב (שקיים גם ביחס לאם המולידה מתוך יחס אישי אליה). כך ניתן לראות אצל דמה בן נתינה³², שלא נצטווה בדין כיבוד הורים, אלא נהג כך רק משום הכרת הטובה שבדבר. וכפי שכותב המהר"ל (תפארת ישראל, מא) בהסבר מדוע הדוגמא המובאת היא מכיבוד הורה של גוי: "ביאור ענין זה, החכמים האלו באו לבאר עד כמה השכל מחייב מצוה זאת. כי מצוה זאת בפרט מחייב אותה הדעת והשכל, שיכבד האדם הוריו שהביאו אותו לעולם, כמו שאמרנו. ולפיכך בא ללמד ענין מצוה זאת מן גוי, שאין גוי מקיים המצווה בשביל שנצטווה עליה, רק מה שגזר השכל בלבד...". לדבריו הצד המוסרי הבסיסי הוא העיקרי, ואותו אנו נלמד מגוי³³.

על אף שהגמ' (סנהדרין נו ע"ב) כותבת כי במרה קבלו ישראל על עצמם מצוות כיבוד אב ואם נוסף על שבע מצוות בני נח, אך מתוך המדרש ברור הוא כי טיפול בסיסי בהורה מזדקן הוא בליבת החיוב האוניברסלי. רבי עקיבא איגר עומד גם הוא על האבחנה בין כבוד הורים המתבטא בדאגה לצרכים בסיסיים כאוכל ומשקה שזה אוניברסלי, לבין "כבוד וגדולה" (שו"ת,

אומר (חלק ח, יו"ד, כא) – שמבחינן בין עבירה חד פעמי לבין מהו קבוע: "ודווקא אם היה האב רשע לשעה, כגון שעבר עבירה מן התורה שנקרא עליה רשע, וכעת אינו ממשיך ברעתו, אלא שיש בידו אותה עבירה של תורה, צריך לכבדו ולירא ממנו, אבל אם הוא רשע גמור וממשיך בדרכו הרעה, שמסתמא אין לחוש שמא יצרו תקפו ומיד שב, אלא הבאיש ריחו לגמרי, ועובר על העבירות שבאות לידו, אינו צריך לכבדו".

אולם לעניינו אין כל סבה להניח כי הפונדקאית או מוכרת הביצית היא מרשעת.

מחצית השקל, תקס"ח, כ; **אגרות משה** יו"ד ד, נו. דין כבוד אח גדול נובע אף הוא מדין כבוד הורים, וכנראה מתוך הכרת הטוב לתרומה של האח הגדול לגידול הילד.

תלמוד בבלי קידושין לא, א; עבודה זרה כג, ב; תלמוד ירושלמי קידושין א ז; פאה א א.

ראה מהר"ל, ספר **חדושי אגרות** מסכת קידושין, חלק שני עמ' קלז.

31

32

33

חלק א' ס' סח). מכאן מובן גם מדוע נענש יעקב על שעזב את אביו כ"ב שנה בהיותו בחרן ולא עדכנו לאורך כל התקופה (ראה רש"י בראשית לז, לד).

מדרגה שניה היא מצווה דאורייתא של כיבוד הורים. בנידון זה נחלקו הבבלי והירושלמי בהגדרת החיוב, האם זהו רק בשאלת היחס והכבוד הניתן להורים, כלומר ללא הוצאה כלכלית, או שחיוב זה כולל גם הוצאות כספיות לטובת ההורה. מהבבלי (קידושין שם)³⁴ נראה שאין בסמכות הדיין או בית הדין להוציא כסף מהילדים עבור הוריהם, אך יש בסמכותו לאלץ את הילדים להקדיש מזמנם להוריהם, לדוגמא לבוא ולסייע להם, גם על חשבון זמן עבודתם. נראה שלדעת הבבלי, גם אם ההורים נמצאים במצוקה קשה, אין מוטלת על הילדים חובה לתת להם כסף ולסייעם בממון, מצד מצוות כיבוד הורים אלא מדיני צדקה. לשיטתם קיומה של מצוות כיבוד הורים הוא בנוכחות האישית, בזמן ובמאמצים האישיים המוקדשים להורים כדי לכבדם ולסייע בעדם.

לחילופין, מהירושלמי (קידושין פ"א ה"ז; פאה פ"א, ה"ה) נשמע שמלבד האחריות האישית יש לבן גם אחריות כלכלית ביחס להורים. מצוות כיבוד הורים כוללת בתוכה הן את היחס הנאות להורים והן תמיכה כספית בהם.

בעקבות כך, נחלקו הראשונים מה יקרה כאשר אין להורה ממון, האם תמיכה כלכלית נכללת במצוות כיבוד הורים. הר"ש משנן (פאה פ"א מ"א, ד"ה כיבוד אב ואב) והר"ן בחידושו (קידושין יג ע"א, ד"ה לא עומד), טענו כבבלי שגם כאשר אין לאב ממון, אין על הבן חובה לפרנסו מצד כיבוד הורים, גם אם יש לבן ממון. ולעומתם ר"ת (בספר הישר, סי' קמא), הניח שכל הסוגיה מדברת במקרה שיש לאב כסף, שאז זה 'משל אב', אך אם אין לאב כסף, אז זה 'משל בן'. וכן כתב הריטב"א על אתר.

כהמשך לקו המחשבה של הבבלי, הדגש במצוות כיבוד הורים הוא נתינת הכבוד והזמן להורה, ובמילים אחרות, הכבוד לאביו ולאִימו מצד דאגה לצרכיהם אינו אמור להיות בדין "מתן בסתר", שכן עיקר המצווה היא "לעשות נחת רוח" (אגרת התשובה, יום ז כלל ה), וזו אמורה לנבוע מתוך הכרה הדדית ביחסים – ההורה חש כי ילדו מכבדו כהורה.

ביטוי למחלוקת זו ניתן לראות בפסיקת האחרונים, ביחס למקרה בו אין להורה כסף והבן רוצה לתת להוריו ממון מדין צדקה. כך נשאל ה'חתם סופר' (ח"ב, יו"ד סי' רכט), האם נתינת כסף להורים היא בגדר צדקה, וממילא

³⁴ "איבעיא להו: משל מי? רב יהודה אמר: משל בן. רב נתן בר אשעיא אמר: משל אב". על הסתירה מהמשנה, עונה הגמ': 'לביטול מלאכה'. כלומר, יש להבדיל בין הוצאת כסף לבין הקדשת זמן שגורמת להפסד ממון. כיבוד ההורים בא לידי ביטוי בכך שהילדים מבטלים את מלאכתם לטובת ההורים. דהיינו, אם יש לילדים כסף, הם אינם חייבים להוציא אותו על הוריהם, אך עליהם להשקיע זמן במצוות כיבוד הורים, גם על חשבון עבודתם.

יהיה פטור מנתינת צדקה לעניים אחרים. לדבריו, החיוב לתת צדקה להורים, גדול יותר מהחיוב לתת צדקה לאחרים. ה'חתם סופר' מסביר שיש הבדל בין הורים לשאר קרובים. בעוד שבנוגע לשאר קרובים, יש מצווה לתת (לפחות) חלק מסך הצדקה, הרי שבנוגע להורים, עליו לתת להם את כל סכום הכסף שהם זקוקים לו, משום מצוות כיבוד הורים, כעין דברי הירושלמי.

בעקבות פסיקתו של ה'חתם סופר', התלבטו פוסקים בני זמננו, האם בעצם נתינת כסף מכספי צדקה להורים, יש זלזול כלפי ההורים. הרב שלום משאש³⁵ פסק שכדי שלא תהיה פגיעה בהורים, צריך לדאוג לכך שההורים לא ידעו שהכסף שהילדים נותנים להם הוא מכספי צדקה. לעומתו, הרב ולדנברג³⁶ טען שגם אם ההורים אינם יודעים זאת, יש בכך בעיה. כלומר הבעיה אינה רק ידיעתם של ההורים שהבן נותן להם מכספי צדקה, אלא יש בעיה במעשה זה גם בלי ידיעתם. יש פה חיסרון ב'הכרת טוב', זה פגם בכיבוד הורים.

מהנ"ל ניתן להסיק שקיימות שתי דרגות.

במצוות כיבוד הורים, ישנה בחינה של "הכרת הטוב" הכוללת חובה מוסרית קודמת ובסיסית, וזה נכון גם ביחס לאם המולידה, וזאת מתוך יחס אישי אליה, זאת מעבר לחיוב הדיני הפשוט. שהרי, כאמור, אין סיבה או מקור לחייב במצוות כיבוד הורים (וכ"ש בחיוב המוסרי של הכרת הטוב רק לאדם אחד בלבד), אדרבא טבעי שאדם חייב בהכרת טוב לאנשים רבים, כמו שחייב גם כלפי אביו וכד'³⁷. במילים אחרות, גם לאם המולידה כמו גם לאם הגנטית מגיעה הכרת טובה מסוימת, ואיננו באים לדון בשאלה איזו טובה גדולה יותר – מתן הביצית או נשיאת ההיריון. יתירה מזאת, אף גם ללא סברת הכרת הטוב, האם ההלכתית היא גם האם שמדין תורה חלה חובת כיבוד הורים ביחס אליה, ובהגדרתו נחלקו הפוסקים, ומידי ספק דאורייתא לא יצאנו (ראה העמק דבר, שמות כ, יב).

כל האמור על כיבוד ההורים הביולוגיים אינו מפחית בכי הוא זה את חובת הכרת הטוב כלפי אנשים נוספים שגידלו וחינכו את האדם (ראה חישוקי חמד, בבא בתרא, קנז ע"א). לעתים הם קודמים לאב ואם טבעיים (בבא מציעא ל"ג ע"א). בסיפור שלנו, הילד משה עשוי להיות מחויב לטיפול בהוריו שגידלו אותו (על הצד שהם אינם הוריו ההלכתיים) יותר מהאם שנשאה אותו ברחמה. אך משה נקלע שלא בטובתו למצב בו הוא והוריו החברתיים נהנים מכל טוב, ואילו אמו שנשאה אותו ברחמה נמקה בייסורים. הטיפול הרפואי

³⁵ שו"ת **תבואות שמש**, יו"ד ח"ב סי' סב.

³⁶ שו"ת **ציץ אליעזר**, יד סי' צב.

³⁷ ראה **בוזהר** (רעיא מהימנא, יתרו צג ע"א).

בה ופרנסתה במקום מגוריה עשויים לעלות פחות מחגיגות בר המצוה של משה.

להבנתנו, זהו מצב לא תקין מבחינה מוסרית. הוריו החברתיים של משה נסעו מרחק רב ושכרו את רחמה של האם הנושאת אך ורק משום שהיא היתה מלכתחילה בעמדה מוחלטת וחסרת בטחון קיומי. הצרה שנפלה על האם הנושאת היתה צפויה מלכתחילה. הוריו החברתיים של משה הקימו משפחה גרעינית – הורים וילד – אך מתוך עקירה מכוונת ובלתי הכרחית של הבסיס המוסרי של מסגרת המשפחה – כבוד הורים, והכרת הטוב העוברת דרך תשתית משולבת של חבות ביולוגית (הורות) וחבות בין-אישית (חינוך). לו היו שומרים על קשר עם האם הנושאת וזמינים לסייע לה לפחות בשעת מצוקה, חייה היו נראים אחרת. אך ניתוק כל קשר, זיקה, ואפשרות לאיתור האם הנושאת הפך להיות חלק מהותי של הורות פונדקאית ממוסחרת עפ"י החוק במדינת ישראל.

ו. שייכות דתית ולאומית

על דעת פוסקי הלכה, קבע החוק הישראלי כי רופא רשאי לאשר השתלת ביצית לאחר שקיבל אישור ממאגר המידע (בנק הביציות) כי "התורמת היא בת דתה של הנתרמת ואינה קרובת משפחתה". (חוק תרומת ביציות, תש"ע). כפי שנדון בפירוט על ידי בית הדין הרבני בבאר שבע (תיק 1216693/1) תכליתו של סעיף זה היא לעניין יוחסין.

עניין היוחסין אינו מצטמצם לאפשרויות הנישואין (על פי ההלכה) של האדם. גם אם אין זו הכוונה המקורית של ההלכה, כאשר ידוע כי האם ה"נשאית" הינה ישראלית, ידוע כי היא מבוטחת גם מפני המצב הנורא אליו נקלעה האם הנושאת של הילד מושא הסיפור. יתרה מזאת, גם אם היא יהודיה ו/או ישראלית הגרה בחו"ל עומדת לה כיום זכות השבות לישראל, חוק ביטוח בריאות ממלכתי ושאר ההטבות החברתיות המספקות רשת ביטחון מינימלית לכל אזרח.

גם לו ניתנו ההטבות המינימליות האלו לאם הפונדקאית הזרה, הן אינן פוטרות מכיבוד הורים ואינן מצדיקות מחיקת זהות. אך לפחות, אנו יודעים כי המחוקק הישראלי מנע (בכוונה או שלא בכוונה) את האפשרות הבעייתית כי יש בקרבנו אזרחים שאינם יכולים להיות מודעים לכך שאדם לו הם חייבים בהכרת הטוב מצוי במצוקה. גרוע מכך, גם אם הוריו של משה חינוכו אותו היטב מכל בחינה, הרי שלעניין זה של הכרת הטוב בכיבוד הורים עשוהו "נבל ומתנכר וכפוי טובה" (חינוך, מצוה לג).

אין זה מן הנמנע כי העיוורון החברתי ביחס להכרת הטוב כלפי הורים מסוימים (פונדקאיות, תורמי זרע וביציות) קשור לקשיים רחבים יותר בקיום

מצוות כיבוד הורים בימינו. בעוד שבעבר טופלו הקשישים והחולים על ידי בני משפחתם, בעיקר ילדיהם ונכדיהם, כיום פשה המנהג לשכור עובדים זרים הנושאים בעול הקשה של סיעוד הורים קשישים תשושי נפש וחולים. את חובת כיבוד הורים והכרת הטוב מגשימים הבנים באמצעות כספם. הם אלו ששוכרים את העובדים הזרים. גם כאן, החובה ההלכתית המקורית מתייחסת במפורש לצרכים סיעודיים, "מאכילהו, ומשקהו, מלביש ומכסהו..." (קידושין לא ע"ב). גם כאן מכירים הפוסקים במצבים שבדיעבד, כאשר ההורה הינו תשוש נפש ("נטרפה דעתו") ואין הבן יכול לעמוד בכך, ואין לו את ההכשרה המקצועית הנדרשת³⁸. לעתים היעדר קרבה רגשית מקל את הטיפול במצבים קשים, ואף כאשר מדובר ברחצה וטיפול אינטימי דומה, טפול בידי אדם שאינו קרוב משפחה (אך לאו דווקא עובד זר), עשוי להיות עדיף³⁹.

במקרים רבים, עובדי הסיעוד הזרים בקרבנו (כמחצית העובדים הזרים במשק הישראלי) אינם אלא פתרון נוח, ואין להם כל הכשרה במקצועות הבריאות. כולם באים מחברות מוחלשות, אותן החברות בדיוק מהן באות האמהות הפונדקאיות. תמורת שכר זעום מקבלים הם על עצמם את עול הטיפול בהורה הקשיש. חלקם מלווים אותו יום ולילה לאורך שנים. בישראל, מטפלים אלו קוראים למטופל "אבא" ו"אמא", כאילו הם ילדיהם. גם כאן, אנו מתכששים לצורך אנושי בסיסי של ה"זר" אשר נשכר למלא תפקיד של בן משפחה מסור כאילו מדובר בעבודת שכיב.

לא די בכך שעל מנת לסעוד את הורינו הקשישים, אנו מרחיקים מאד אנשים אחרים מנשותיהם, ילדיהם והוריהם שלהם, החוק הישראלי אינו מתיר לעובדים הזרים הסועדים את הורינו הקשישים להתחתן בינם לבין עצמם ולהקים משפחות משלהם. רשות האוכלוסין מתנה את ויזת העבודה של העובדים בכך שימנעו מקשרים זוגיים במהלך שהותם בישראל. ההתחייבות הזו נאכפת. המדינה עוקבת אחר חייהם הפרטיים של העובדים הזרים ומגרשת את אלו שנמצאו בקשר זוגי⁴⁰. התנהלות זו, מחייבת מחשבה

³⁸ משנה תורה, ממרים (ו, י) וראב"ד שם. וכן ראה אצל הרב יגאל שפרן, טיפול רפואי בהורים בניגוד לרצונם". **תחומין** ז, עמ' 344-351.

³⁹ הרב זילברשטיין, כיבוד אב חולה אלצהיימר, י. שביב (עורך) **דברים שאין להם שיעור**, תשס"ה, עמ' 146-154.

⁴⁰ לי ירון. המדינה מאשרת: נשללה אשרה של עשרות עד מאות עובדים זרים כי קיימו קשרי זוגיות בישראל. הארץ 27 בדצמבר 2018

<https://www.haaretz.co.il/news/education/1.6786607>

המקור הוא נוהל העסקת עובד זר של משרד הפנים (מס' 5.3.0002), 30 בינואר 2017. רלוונטי גם נוהל עובדת זרה בהריון ושילדה בארץ, מס' 5.3.0023, 5 בספטמבר 2018. הנוהל אוסר על מתן אישור עבודה לקרובים מדרגה ראשונה וזאת על מנת שלא לעודד השתקעות בישראל. בעיני רשויות האכיפה, זוגיות, גם ללא מיסוד קשר נישואין, הינה

מחודשת. על פי ההלכה כופין שחרורו של חצי עבד וחצי בן חורין משום שמעמד זה אינו מאפשר לו להקים משפחה (גטין ד ה).

לכאורה, סבורים הבריות כי די בתשלום ובהסכמת הצדדים על מנת לדחוק כל שיקול של הכרת הטוב, ואף מחויבות ליחס אנושי שלא ניתן להמירו בכסף. גם הורות באמצעות פונדקאות מסחרית וגם סיעוד הורים קשישים, הינן מטלות אותם רוצה היה האדם עצמו לבצע, אך הדבר מעבר ליכולתו או לנכונותו הנפשית. הצבור שוכר אנשים מוחלשים על מנת למלא תפקידים אלו, תוך הדחקה נוכחותם כבני אדם. אנו "הורים" "באמצעות" פונדקאות, ואנו "מטפלים" בהורינו הקשישים באמצעות מטפלים זרים.

המציאות החברתית שיצרנו לעצמנו, חלקה בתמיכת הפוסקים וחלקה בשתיקתם, קוראת לנו להרהר בערך האמת, במיוחד אמת בתוך המשפחה. אמנם חז"ל קבעו שניתן לשנות מפני "דרכי שלום" (יבמות סה ב), אך לא נאמרו הדברים בנוגע לערכי המשפחה הקבועים והבסיסיים ביותר, אלו של זהות ומחויבות הדדית⁴¹.

מצד אחד יש קרבה רבה בין התורה לבין "ערכי המשפחה" (כפי שנקראים בעגה המערבית). מאידך, על מנת לשמר את המשפחות שלנו, לעיתים אנו מפרקים ומשבשים משפחות אחרות.

ז. עוד על הכרת הטוב, אמת ומידות טובות

השיפוט הערכי הראשון בתורה כולה הינה הקביעה "וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד" (בראשית א, לא). בהמשך ישנו גם שיפוט שלילי "לא טוב היות האדם לבדו" (בראשית ב, יח). למדים אנו כי הבריאה והחיים הינם טובים, וכי זוגיות אנושית הינה האמצעי הראשון לדבקות בטוב זה.

וכך כותב ספר החינוך על איסור "בל תשחית":

שורש המצווה ידוע, שהוא כדי ללמד נפשנו לאהוב הטוב והתועלת ולהדבק בו, ומתוך כך תדבק בנו הטובה ונרחיק מכל דבר רע ומכל דבר השחתה.

קרבה אסורה מסוג זה. גם לאחר הלידה, ולמרות שמותר ליולדת לשהות בארץ עם התינוק, עדיין אין היתר לבן הזוג לחיות עמה. לכך השלכות ברורות על "טובת הילד" ועל חיי פריצות וכחש. יש לציין כי תקנות שכאלה נפוצות גם בארצות אחרות, ולעתים הינם מחמירות יותר מאלו הישראליות. ראה:

https://www.gov.il/blobfolder/policy/foreign_worker_employment_procedure/he/5.3.0002_0.pdf

https://www.gov.il/BlobFolder/policy/procedure_pregnant_foreign_worker_in_israel_2013/he/5.3.0023.pdf

זוגות "חד מיניים" המבקשים הכרה הלכתית וציבורית בנטייתם המינית כמציאות ביולוגית, רבים מהם רואים לנכון להסתיר ולעוות את המציאות הביולוגית במחיקת זהותה של האם או הנשים המעורבות בהורות ילדיהם, וביצירת כחש מפני צרכים חיוניים עתידיים של אותן נשים.

הכרת הטוב הינה ערך יסוד בהנהגת האדם, והיא מתבטאת גם באופן סימלי, ביחס לדומם (למשל, בבא קמא צב ע"ב; שמות רבה י, ד). הדומם אינו זקוק להכרת הטוב. לא ניתן כלל להיטיב או להרע לדומם⁴². בהלכה ובמוסר, הכרת הטוב היא דין ב"גברא", כלומר באדם המכיר טובה, ולא דין ב"חפצא", במושא ההכרה. על כן, למרות שמבחינת המקבל אין כל משמעות להכרת הטוב ביחס לדומם, יש לכך משמעות מבחינת הסגולות (מידות טובות) של מוקיר הטובה. (ראה מסגרת בסוף המאמר).

הכרת הטוב מתחייבת גם כלפי מי שהרשיע כלפינו אף יותר מכל הטובה אשר נתן לנו. ניתן ללמוד זאת מהכתוב: "לא תתעב מצרי כי גר היית בארצו" (דברים כג, ח). יתרה מזאת, בפסוקים מפורש כי אין לשנוא אדם עמו יש לנו קשר משפחתי קרוב: "לא תתעב אדומי כי אחיך הוא" (שם, וראה רש"י ורמב"ן). מכאן ראייה לכאורה שישנן חובות מסוימים של יראה או כבוד גם כלפי הורה מתעלל או מתנכר. דברים אלו מדויקים גם מסמיכות הפסוקים, האיסור "לא תתעב מצרי וכו'" נאמר מיד לאחר האיסור "לא תדרוש שלומם וטובתם" ביחס לעמון ומואב. אולי ניתן להבין מכך כי הימנעות מאכפתיות כלשהי לשלומם וטובתו של אדם הינה תיעוב, וכי קרבת משפחה רחוקה בדרגה של עמון ומואב הינה שונה מהותית מקשר בדרגה ראשונה, כאחווה בין יעקב לעשו. כלומר, ישנן שלש הגבלות מצטברות על האפשרות לתעב אדם כלשהו. עליו להיות מרע (עושה לאדם רע ובמזיד, כעמון ומואב ומצרים ואדום), שאינו קרוב בדרגה ראשונה (אדום), וגם אין לנו חבות טובה מקבילה אליו (מצרים).

הכרת הטוב הינה הבסיס לקשר בין עם ישראל לקב"ה, אשר הוציאם ממצרים מבית עבדים. וזאת בנוסף להכרת הטוב לבורא עולם המצופה מכל היצורים. הכרת הטוב הזו, הינה בת שני מרכיבים נפשיים. קודם כל יש להכיר בכך כי הבריאה והחיים הינם טובים, ומתוך ההכרה הזו לבוא לידי עמדה נפשית ומחויבות מעשית לפעול מתוך הכרת טובה.

ניתן לומר כי ישנם שלשה דינים בהכרת הטוב.

הראשון הוא הכרת טוב עקרונית ביחס לבריאה ולחיים. בעולם המצוות מתבטאת הכרת טוב זו במצוות כיבוד הורים שאין היא בטלה או פחותה גם אם האדם עצמו מלומד בייסורים או כאשר לשיטות פוסקים מסוימים הוא נתון במצב בו טוב מותו מחייו⁴³. במילים אחרות, גם אדם

⁴² Y. M. Barilan. Human Dignity Human rights and Responsibility: The New Language of Bioethics and Biolaw. Cambridge (MA): MIT Press, 2012, p. 178.

⁴³ ישנו גם שיקול משפטי. ראה **העמק דבר** לשמות כא, כו, על פיו גם כאשר לא מתקיים טעם המצווה, "זהו כלל בתורה, דטעמי תורה אינם אלא בדרך כלל, אבל בפרטים הרי זה חוק".

שחייו רעים אמור להכיר בחיים עצמם כדבר טוב. תפיסת הטוב בהלכה היא מהותית ואינה תלויה בשיפוט אנושי. העולם היה טוב טרם בריאת האדם. וגם לאחר בריאת האדם היתה הבריאה "טוב מאד", וזאת למרות שבתוך הטוב הזה נמצאו דברים שאינם טובים. הראשון שבהם: "לא טוב היות האדם לבדו" (בראשית ב, יח).

חכמים אמרו "על כורחך אתה נוצר" (אבות ד, כב). ובכל זאת חייב אדם הכרת טובה לשלשת השותפים ביצירה זו⁴⁴. גם ממזר, גם בן מעריות ואומר "מודה אני": "שכיוון שחשבה התורה אותו לבנו לעניין שפוטר את אשת אביו מן החליצה ומן הייבום". (ים של שלמה, קידושין א). כלומר, גם עיגון חברתי פגום מאד הוא עיגון חברתי בתשתית הקשרים האנושיים ההדדיים. הכרת הטוב הזו הינה **רטרוספקטיבית, רפלקסיה פנומנולוגית**. כשהאדם מודע לכך שהוא כבר קיים, הוא מודה לאנשים שהביאוהו לעולם, וכיצור חברתי, העולם הזה הוא משתית של קשרים אנושיים.

נוסף על כך, **הרובד השני** הוא הכרת הטוב העולה מתוך מסגרת של יחסים, למשתית הבין אישית בה מעוגן האדם בעולמו. אם אין הטבה – אין הכרת הטוב. כך, במקביל יש איסור תיעוב מצרי בשל הכרת טוב מסוימת, ממילא אין איסור זה חל על עם מרוחק שאין כלפיו הכרת הטוב. כמובן, אין כאן היתר לשנוא את הבריות ללא עילה, אך גם איסור תיעוב נוכח עילה מוצדקת ליחס עוין אין כאן. החובה הזו גם היא בעלת אופי כללי, שכן המצרים אותם רוצה אדם לשנוא היום, אינם כלל המצרים להם אנו חייבים הכרת טובה.

הדין השלישי נוגע להכרת הטוב ביחס למעשה מסוים על ידי אדם או אנשים מסוימים. דין זה נאמר ביחס למשה רבינו שחייב היה הכרת טובה לפרעה, וכן לאלהיו שהיה חייב זאת לאשה האלמנה שנתנה לו מחסה (שמות רבה ד, ב). הכרת הטוב תלויה בראש ובראשונה בטוב, ולא בהקרבה או בכוונה של המיטיב להיטיב. אם היתה כוונה להיטיב ואף מאמץ, אך בסופו של דבר לא הוטב, אין כאן דין הכרת הטוב⁴⁵.

כשאנו מעיינים בדין כיבוד הורים, אנו מגלים כי בדרך כלל מתקיימים כל שלשת המימדים. ההורים הינם שותפים לקב"ה בעצם יצירתו של האדם, במתנת החיים שלו. במתנה הזו שותפים ההורים לקב"ה ודין הכיבוד נוגע בשותפות הזו עצמה (רמב"ן שמות, כ, יב).

⁴⁴ ה"מנחת חינוך" (מצוה לג) מסתפק אם כיבוד הורים הוא דין בין אדם למקום או בין אדם לחברו. נראה כי מצווה ייחודית זו הינה "גם וגם", שכן שלשה שותפים לו באדם והכרת הטוב נוגעת לשלשתם. אין אדם יכול להאכיל ולהשקות את הקב"ה, כמובן, אך כאשר הוא מאכיל ומשקה את אביו ואמו, הוא גם מכבד את הקב"ה שהיה שותף להם ביצירתו של הולד. אם אינו עושה כן, קובע בעל החינוך, הריהו "מתנכר לאביו שבשמים".

⁴⁵ הגר"י זילברשטיין, **שיעורי תורה לרופאים**, חלק א, סי' לה.

לעניין זה נראה כי כל אדם שתרים תרומה ביולוגית חיונית לעצם קיומו של אדם יש לו דין הורה – היינו בעל הזרע, ובעלת הביצית, והאשה הנושאת והמולידה.⁴⁶ אין הבדל ביניהם, כי ההטבה שלהם אינה במאמץ שעשו, ואף אם לא התאמצו כלל ולא הקריבו דבר. דומה הדבר לדין "היורד לשדה חברו שלא ברשות"⁴⁷ – אדם המיטיב לאדם שלא ברשות או בדיעת המוטב. במשפט ובאתיקה המערביים ישנה מחלוקת בת מאות שנים אם ישנה חובה לשלם לאדם כזה. למשל, בעל מלאכה שמיחר וביצע מלאכה דרושה, טרם שדאג בעל הנכס לשכור פועל בעצמו.⁴⁸ על פי הדין יש לשלם למיטיב, והדבר מביע את ראשוניותו של ערך הכרת הטוב בהלכה. קודם יש להכיר בכך שנעשה טוב, ומתוך כך נובעת החובה לגמול למיטיב.

ישנו גם דין של קרבת דם שהיא התשתית הטבעית לקשרי תמיכה ועזרה ואמפתיה בין בני אדם. כל אדם הינו קרוב משפחה של משהו. כפי שציין הפילוסוף תומאס הובס, בני אדם אינם צומחים להם כפטירות, כל אחד בפני עצמו, אלא החברה האנושית ומערכת המוסר והחוק שלה מתפתחת מתוך, ועל גבי משתית של קשרי דם.⁴⁹ המשתית הזו כוללת קשרי דם "גנטיים" וגם קשרי דם מנישואין "והיו לבשר אחד".⁵⁰ מידת חסידות היא לשמור על זיקה של אחריות, גם אם הקשר החוץ והמעשי נותק, וזאת מדין "מבשרך לא תתעלם", שנאמר ביחס לגרושה (ויק"ר לד יד). מדוגמא זו ניתן למצוא חיזוקים לטענה על פיה חבות של הכרת הטוב אינה בהכרח הכרת טוב לקשר גנטי, וגם לטענה כי גם אם מדובר באדם "רע", (כפי שתוארה הגרושה במדרש על "מבשרך לא תתעלם") יש ערך מוסרי גם אם אין חובה הלכתית, להכרת הטובה. הרי אין מדובר בהכרת טובה על מעשה כזה או אחר, טוב או רע, אלא על החיבור למשתית המשפחתית-קהילתית-לאומית. הסברה נותנת שגם אם האיש והאשה "רשעים", עצם הקשר המשפחתי יוצר חיבור של ערך ותועלת עם קרובי משפחה אחרים שאינם רשעים – הורים, אחים וכד'. כך מצאנו אצל רבקה אמנו שהיתה בתם של בתואל ואחותו של לבן; רות באה מזרע מואב וכו'.

⁴⁶ כך גם במקרי מחלות מיטוכונדריות, כאשר מתבצע תרומת מיטוכונדריה – עולה השאלה האם גם תרומת המיטוכונדריה תוגדר כאם.

⁴⁷ בבא קמא קא, א.

⁴⁸ M. Sandel. 2010 Justice: What is the Right Thing to Do? New York: Farar Straus and Giroux.

⁴⁹ T. Hobbes, *On the Citizen*. Cambridge University Press 1998, p. 102.

⁵⁰ לדעת חז"ל בסנהדרין נח, א. "והיו לבשר אחד" הכוונה לקשר הגנטי של הצאצא לשני הוריו. וכן פירש רש"י על התורה. אך הרמב"ן והראב"ע למדו שהכוונה לקשר הנישואין, כאמור למעלה.

- העורך.

כבוד הורים מתייחס בדרך כלל גם לעצם ההשקעה העצומה של ההורים בילדיהם. מסתמא, ככל שההורה מעניק יותר לילדיו, כן גדולה הכרת הטוב שלהם. אך הכרת טוב דיפרנציאלית זו באה בנוסף להכרת הטוב הקיומית (אקסיסטנציאלית) שבחיים עצמם המעוגנים ברשת של קשרי דם. ובאופן מיוחד, המדמה את ההורים למעמדה של השכינה – ישנה הכרת הטוב על עצם החיים שנתנו לאדם.

האם הפונדקאית, ופחות מכך תורמת הביצית ועוד פחות תורם הזרע, התאמצו והשקיעו בחייו של הילד. מבחינה זו גדולה הכרת הטוב לפונדקאית יותר מהאחרות, מה עוד שהאם הפונדקאית היא בדרך כלל עניה מלומדת בייסורים, ומסכנת את עצמה למען הולד. תורמי הביצית והזרע הינם חלק ממארג קשרי הדם של הכרת הטוב מן הסוג השני. לגבי הפונדקאית, קיימת מחלוקת עד כמה היא חלק מקשרי הדם (אם יש לה מעמד של אם), ולגבי המינקת, אין היא בקשרי הדם כמו שנהוג באיסלאם (שם קשר עם מינקת הוא בדין עריות), אך כפי שראינו יש בה מקצת דינים של קרוב מדרגה ראשונה.

במקומות שונים דנו רבנים ופוסקים בהתרים לשימוש בתרומות זרע, ביצית ואם פונדקאית. השאלה בה אנו דנים היא מקומם של אנשים אלו בעולמו של הילד. מחקירה זו עולה כי הסתרה מכוונת של זהות האנשים להם יש דין הכרת הטוב כהורים, בין אם באופן חלקי ובין אם בשלש המימדים – הינה פגיעה בטובת הילד ומונעת ממנו כיבוד הורים. על פי בעל מכתב מאליהו (חלק ג' עמ' 101) העדרה של הכרת הטוב, גם שלא באשמת החיוב⁵¹, גורמת לו על ידי כך גם פגיעה רגשית הפוגמת במידותיו. העלמה מכוונת של זהותה של הפונדקאית, תורם הזרע ותורמת הביצית, יש בה מדין "כופר בטובתו של חברו שלבסוף כופר בטובתו של הקב"ה". זו מידתו של פרעה "היום אשר לא ידע את יוסף. למחר הוא עתיד לומר: לא ידעתי את ה'" (שמות רבה א י), והוא אותו פרעה אשר גזר "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו".

וכך מסכם זאת בספר החינוך (ספר החינוך מצוה לג):

"וכשיקבע זאת המידה [של הכרת הטוב במשמעות של כבוד הורים במימד הקיומי והמשפחתי] יעלה ממנה להכיר טובת האל ברוך הוא, שהוא סיבתו וסיבת כל אבותיו עד אדם הראשון, ושהוציאו לאור העולם וסיפק צרכו כל ימיו, והעמידו על

⁵¹ הביטוי הקיצוני ביותר של אי הכרת הטוב מוזכר במשלי (יז יג) "משיב רעה תחת טובה, לא תמוש רעה מביתו". גם כאן ניתן לראות כי הפגם הוא בבית, במסגרתו של האדם.

מתכונתו ושלמות אבריו, ונתן בו נפש יודעת ומשכלת... ויערוך
במחשבתו כמה וכמה רואי לו להיזהר בעבודתו ברוך הוא".
מוצא עצמו משה חוגג בר מצווה כשיש פגם גדול ביכולתו לקבע את
מידת הטוב שבו, שהיא גם הבסיס לכל המצוות והמעשים הטובים שהוא
מקבל על עצמו לכל חייו.

על הכרת הטוב של הרב גוסטמאן*

בדור שלנו היה כאן בירושלים ראש ישיבת 'נצח ישראל', הג"ר
ישראל זאב גוסטמן זצ"ל, שהיה משקה בעצמו את השיחים
שעמדו בגינת ישיבתו. מדוע? מפני שכשברח... השליך את
עצמו בעת מנוסתו תחת אחד השיחים כדי להסתתר מפני
רודפיו, וע"י כך מילט את עצמו מהריגה. על כן היה מכיר כל ימיו
טובה לשיחים, וכאות להכרת טובה זו היה משקה אותם בעצמו.
אמנם השיחים בגינת הישיבה לא היו אותם שיחים שהצילו את
הגרי"ז גוסטמן זצ"ל מהריגה, שהרי אלו עמדו בוילנה ואלו
בירושלים, אבל מין שיחים הציל אותו, על כן הכיר טובה למין
נברא זה. לשיחים לא היתה נפקא מינה בכך שהגרי"ז גוסטמן
עצמו היה משקה אותם, אם הגנן היה משקה אותם היו מקבלים
מסתמא אותה כמות של מים, אף על פי כן הגרי"ז גוסטמן מצידו
היה חייב בהכרת הטוב כלפיהם, ולכן חלק להם את הכבוד
הזה, להשקותם בעצמו. הוא גידל ורדים בגינה מדין הכרת
הטוב על השיחים שהצילו אותו בזמן השואה, טיפח אותם וקטף
פרחים לאשתו.

* הגר"א נבנצל, שיחה בישיבת הכותל, שמות תשס"ו. הובא ע"י הרב אוריאל בנר, שריד לדור
דעה, אסיף ד', תשע"ז, עמ' 555.